

22. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΙΣ ΦΙΛΙΑΤΡΑ ΤΗΣ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ

Κατὰ τὸ 1959 ὁ καθηγητὴς τῶν φυσικῶν κ. Π. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, ἀσχολούμενος ἐρασιτεχνικῶς μὲ τοπογραφικὰ ζητήματα εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Φιλιατρῶν καὶ διενεργήσας αὐθαιρέτως ἀνασκαφὴν ἐντὸς κτήματος τοῦ Χαρ. Ὑφαρίου εἰς τὴν παραθαλασσίαν περιοχὴν τῆς Ἀγίας Κυριακῆς — εἰς ἀπόστασιν περίπου 2.500 μ. ΝΔ. τῶν Φιλιατρῶν—, εἰς τὴν θέσιν ἐρειπίων ναυδρίου φερομένου κατὰ τὴν παράδοσιν ὡς Ἀγίου Γεωργίου, ἐνέτυχεν εἰς παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν, τῆς ὁποίας ἀπεκάλυψεν ἐν μέρει τὸ βῆμα ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτοῦ. Ὑπὸ τὰ ἐρείπια ἤλπιζεν οὗτος, ἀκολουθῶν κάποιαν ἰδέαν τοῦ ΡΟΥΚΕΝΒΙΛΛΕ, νὰ ἀνέυρῃ κρήνην ἢ ἱερὸν τῶν Ναϊάδων (!), διὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἐκεῖ ἔκειτο ἡ Τριφυλικὴ πόλιν ἢ Ἐρανα, κειμένη κατὰ τὸν Στράβωνα, μεταξὺ Πύλου καὶ Κυπαρισσίας¹. Κατὰ τὴν ἔρευναν ἐκείνην κατεστράφη μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ διὰ νὰ ἀνευρεθῇ ὑπὸ τοῦτο τὸ ὑποτιθέμενον ἀρχαῖον ἱερὸν (!). Ἡ ἀνάγκη λήψεως μέτρων προστασίας τοῦ μνημείου ἀλλὰ καὶ πληρεστέρου καθορισμοῦ τοῦ εἵδους τοῦ ὁδήγησεν εἰς συμπληρωματικὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν ἐκ μέρους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ πρὸ ἐνὸς ἔτους γενομένη πρόχειρος ἀνασκαφὴ εἶχε καλυφθῇ ἐκ νέου, ἐξεῖχον δὲ τοῦ ἐδάφους μόνον λείψανα τῶν δυτικῶν μερῶν τῆς μεταγενεστέρας ἐκκλησίας· τὰ ἀνατολικά μέρη τῆς τελευταίας εἶχον καταστραφῇ κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἔρευναν, θεωρηθέντα ὡς μετεπαναστατικῶν χρόνων ἀναλημματικοὶ τοῖχοι, κτισθέντες τάχα πρὸς συγκράτησιν συσσωρευμένων λίθων².

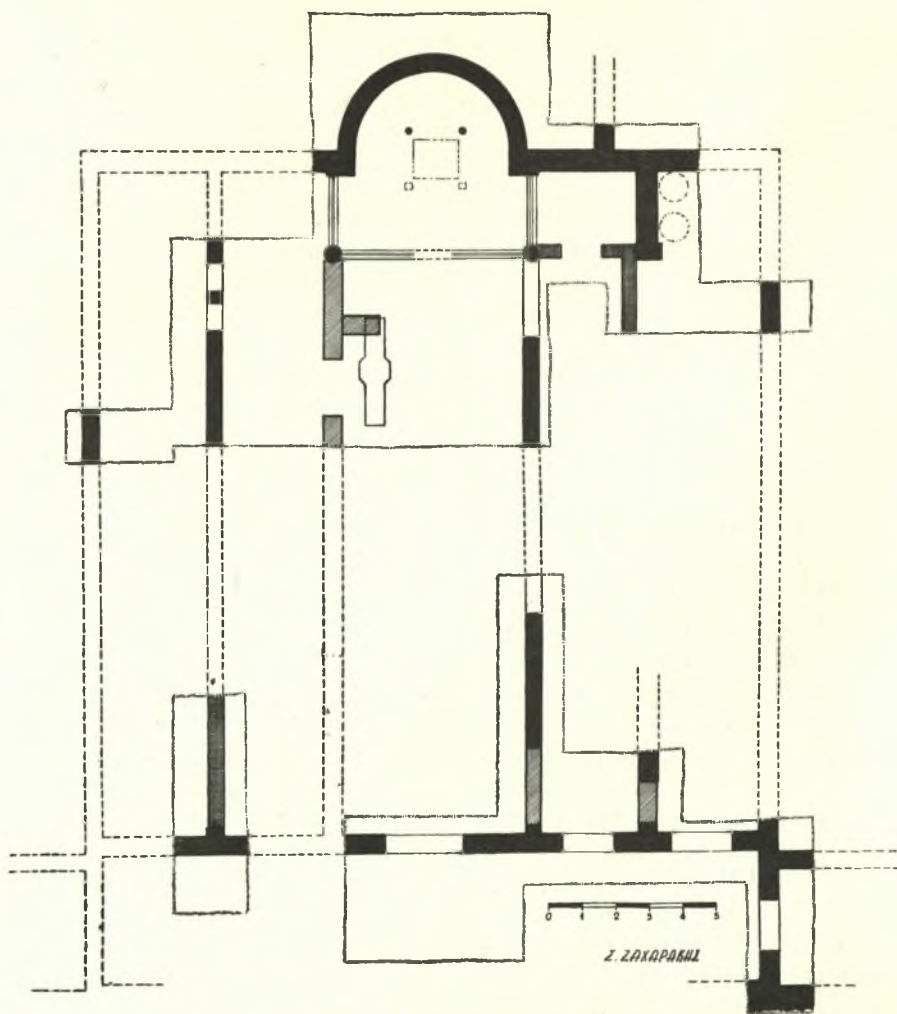
1. Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική

α'. Ἀρχιτεκτονικὴ Διάταξις: Ἐν πρώτοις ἐπεδιώχθη διὰ συστήματος τομῶν νὰ προσδιορισθῇ ὁ τύπος τοῦ κτηρίου. Ἀπεκαλύφθη οὕτως ἡ διάταξις πεντακλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 1 κάτωψις). Πρὸς Δ. καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ κυρίου σώματός της ἐκτείνεται χώρος πλάτους ± 3.40 μ., τοῦ ὁποίου τὸ πρὸς Δ. πέρας ἐπεσημάνθη μόνον κατὰ τὸ νότιον ἄκρον, δὲν

1 Βλ. Περιοδ. «Φιλιατρά», ἔτος 3ον τεύχ. 13, Ὀκτώβρ. 1959, 7. Περὶ τῆς Ἑράνης ΣΤΡΑΒ. Γεωγραφ. VIII 3. 23 καὶ VIII 4. 6. Ὁ F.C.H.L. ΡΟΥΚΕΝΒΙΛΛΕ, Voyage de Grèce VI,² Paris 1827, 18 δὲν ἐννοεῖ τὰ ἐρείπια τῆς ἐκκλησίας.

2 «Φιλιατρά» αὐτόθι σ. 8.

κατέστη δὲ δυνατόν νὰ καθορισθῇ ἂν ὁ χώρος οὗτος εἶχε τὴν μορφήν κλειστοῦ νάρθηκος ἢ ἴσως στοᾶς ἀνοικτῆς πρὸς Δ. Τρεῖς ἀκέραιοι, μεταξύ των ὅμοιοι κίονες (διαμ. βάσεως 0.255 καὶ ὕψους 1.82 μ.), ἐλθόντες εἰς φῶς εἰς τὴν

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς παρὰ τὰ Φιλιατρά.

περιοχὴν τοῦ ἐν λόγῳ χώρου (πλν. 144α), δὲν εἶναι βέβαιον ἂν προέρχωνται ἐκ κιονοστοιχίας, ἀνηκούσης εἰς τὸν χώρον τοῦτον ἢ ἂν προέρχωνται ἐκ τοῦ κιβωρίου τῆς Ἀγίας Τραπέζης (βλ. κατωτ. σ. 184).

'Εκ τοῦ νάρθηκος ἡ στοᾶς ἄνοιγμα πλάτους ± 2.30 μ. ὁδηγεῖ εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος τῆς βασιλικῆς, ἀνὰ ἓν δὲ στενότερον ἄνοιγμα — πλάτους τὸ ἓν 1.48 καὶ τὸ ἕτερον 1.82 μ.— ὁδηγοῦν εἰς ἐκάτερον τῶν πρὸς Ν. πλαγίων κλιτῶν. 'Αντίστοιχος πιθανώτατα ἦτο καὶ ἡ διάταξις πρὸς Β.

Τὸ μεσαῖον κλίτος μετρεῖ εἰς πλάτος ± 5.10 μ. Τὰ ἐκατέρωθεν κλίτη δὲν εἶναι ἀπολύτως συμμετρικὰ μεταξὺ τῶν. Τὰ πρὸς τὰ ἔσω εἶναι πλάτους ± 2.90 (τὸ πρὸς Β.) καὶ 2.80 (τὸ πρὸς Ν.). τὰ πρὸς τὰ ἔξω εἶναι πλάτους ± 3.40 (τὸ πρὸς Β.) καὶ ± 3.10 (τὸ πρὸς Ν.). 'Η κακὴ κατάστασις τῶν ὑπολειμματῶν τῶν διαχωριστικῶν συστημάτων τῶν ὑφουμένων ἄλλοτε μεταξὺ τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ τῶν ἀμέσως μετ' αὐτοῦ συνεχομένων πλαγίων κλιτῶν δὲν ἀφήνει νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἐξ ἀρχῆς ἡ διάταξις τῶν.

'Επὶ τῆς θέσεως τοῦ βορείου χωρίσματος εὐρέθη νὰ ἔχῃ κτισθῇ μεταγενέστερος τοῖχος. Προσεκτικὴ μελέτη τῶν λειψάνων τοῦ νοτίου χωρίσματος πείθει ὅτι τοῦτο συνίστατο ἐκ τοίχου (πάχ. ± 0.60), διατρυπωμένου ὑπὸ τοξωτῶν ἁνοιγμάτων, ὡς ἀφήνει νὰ συμπεράνωμεν μέρος καταπεσόντος τόξου εὐρεθὲν παρὰ τὴν θέσιν τοῦ ἐκ Δ. πρώτου ἐκ τῶν ἐν λόγῳ ἁνοιγμάτων (πίν. 144β). Τὸ ἄνοιγμα τοῦτο εἶναι πλάτους ± 2.30 μ. 'Ακολουθοῦν διαδοχικῶς τοῖχος μήκους ± 4.00 μ., κατόπιν ἄλλο ἄνοιγμα πλάτους πιθανώτατα ἴσου πρὸς τὸ μῆκος τοῦ τοίχου καὶ πάλιν τοῖχος τοῦ αὐτοῦ πιθανώτατα μήκους· τέλος πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἀκολουθεῖ δίλοβον ἄνοιγμα πλάτους 4.85 μ., σχηματιζόμενον διὰ παρενθέσεως κίονος, τοῦ ὁποίου ἡ βάσις διεσώθη κατὰ χώραν (πίν. 144γ). 'Ομοίαν διάταξιν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ περὶ τοῦ πρὸς Β. διαχωρίσματος, ὡς ἀφήνει νὰ ἐννοήσωμεν ἀντίστοιχος βάσις κίονος εὐρεθεῖσα ὁμοίως κατὰ χώραν. Πρὸς Α. καὶ Δ. τὰ ἐν λόγῳ διαχωρίσματα λήγουν εἰς παχυτέρας τῶν τοίχων παραστάδας (πάχους ± 0.75 αἱ δυτικαὶ¹ καὶ ± 0.95 μ. αἱ ἀνατολικαὶ μέχρι τῆς κόγχης)· αὗται εὐρύνονται πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ μεσαίου κλίτους.

'Εκ τοίχων, διατρυπωμένων ὁμοίως ὑπὸ τοξωτῶν ἁνοιγμάτων, ἀποτελοῦντο καὶ τὰ διαχωρίσματα τὰ μεταξὺ τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ καθορισθῇ μετ' ἀκρίβειαν ἡ διάταξις τῶν. Πιθανώτατα δὲν διέπονται ὑπὸ συμμετρίας. Τὸ βόρειον διαχωρίσμα φαίνεται νὰ ἔχῃ πρὸς Δ. μέγα ἄνοιγμα, μετὰ τοῦτο δὲ νὰ ἀκολουθῇ συμπαγὴς τοῖχος καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά μέρη τούτου διὰ διαμέσου πεσσοῦ νὰ διαμορφοῦται δίλοβον ἄνοιγμα ὀλικοῦ πλάτους ± 2.25 μ. Τὸ νότιον διαχωρίσμα ἔχει πρὸς Δ. στενὸν ἄνοιγμα (πλάτους ± 1.20 μ.), κατὰ τὰ ἀνατολικά του δὲ μέρη μέγα ἄνοιγμα, τοῦ ὁποίου ὅμως τὸ

1 'Απεκαλύφθη μόνον ἡ παραστάς τοῦ πρὸς Ν. διαχωρίσματος (ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 1 ἡ παραστάς ἔχει σχεδιασθῇ μετ' ἀκρίβειαν).

πλάτος δὲν προσδιωρίσθη. Μετὰ τὸ τελευταῖον ἄνοιγμα ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος κάμπτεται ἐλαφρῶς πρὸς Ν., διαμορφουμένης παραστάδος προεχούσης κατὰ ± 0.10 μ. Οὕτω εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ νοτίου ἀκραίου κλίτους διηυθετεῖτο πιθανώτατα μικρὸν διαμέρισμα μήκους 2.05 μ., ὡς εἶδος παστοφορίου. Ἐντὸς τοῦ χώρου τούτου εὐρέθησαν κατὰ χώραν δύο πίθοι (πίν. 146α), δὲν δύναται ὅμως νὰ βεβαιωθῇ ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς πρώτης περιόδου τοῦ μνημείου. Ἐξωτερικῶς τῆς ἀψίδος ἐπεσημάνθη πρὸς Ν. τοῖχος (πάχ. 0.60 μ.) κάθετος πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς βασιλικῆς καὶ ἀνήκων, πιθανῶς, εἰς πρόσκτισμα σχετιζόμενον πρὸς τὸ ὑποτιθέμενον τοῦτο παστοφόριον. Τέλος κατὰ τὴν πρὸς Ν. προέκτασιν τοῦ νάρθηκος ἐπεσημάνθη πρόσκτισμα πλάτους 3.50 μ., ἐστρωμένον διὰ πλινθίνων πλακῶν ἀλλ' εἰς στάθμην κάπως ὑψηλοτέραν τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος, μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ ἐπικοινωνεῖ δι' ἀνοίγματος πλάτους 1.55 μ. Τὸ πρόσκτισμα τοῦτο σχετίζεται πιθανῶς πρὸς ἓνα τῶν συνήθων παρὰ τὸν νάρθηκα χώρων, τὸ διακονικὸν δηλαδὴ ἢ τὸ βαπτιστήριον.

Ἡ βασιλικὴ ἐξωτερικῶς μετρεῖ εἰς μῆκος μετὰ τῆς κόγχης ± 28.70 (ἄνευ τῆς κόγχης ± 25.70 μ.) καὶ πλάτους ± 20.80 (ἄνευ τῶν πλαγίων προσκτισμάτων). Ὁ κυρίως ναὸς ἐσωτερικῶς εἶναι ἐν κατόψει τετράγωνος (μήκους ± 19.70 πλάτους ± 19.80 μ.). Ἐκ τῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς ἔχουν πάχος ὁ τῆς κόγχης 0.53/0.55, ὁ ἀνατολικὸς ± 0.52 μ. καὶ ὁ δυτικὸς — ὁ μεταξὺ τοῦ νάρθηκος ἢ στοᾶς καὶ κυρίως ναοῦ — ± 0.60 μ. Ἐκ τῶν ἐπιμήκων τοίχων τῆς ἔχουν πάχος οἱ ἀκραῖοι ± 0.50 μ., οἱ μεταξὺ τῶν πλαγίων κλιτῶν διαχωριστικοὶ εἰς μὲν τὰς παραστάδας ἔχουν πάχος ± 0.67 — ± 0.70 μ. καὶ γίνονται κατόπιν λεπτότεροι, τέλος δ' οἱ μεταξὺ τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ τῶν παρ' ἐκάτερα πλαγίων κλιτῶν ἔχουν εἰς τὰς παραστάδας πάχος ± 0.75 μ.¹, γίνονται δὲ κατόπιν ὁμοίως λεπτότεροι (βλ. ἀνωτ. σ. 179). Ἡ διαφορὰ αὕτη πάχους εἰς τοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους σημαίνει ὅτι οὗτοι παρενεβλήθησαν μετὰ τὴν ὑψωσιν τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καὶ τῶν ὀργανικῶς μετὰ τούτων συνδεομένων παραστάδων — ὡς βεβαίως κατὰ κανόνα συμβαίνει ὅταν τὰ μεταξὺ τῶν κλιτῶν διαχωρίσματα σύγκεινται ἐκ κιονοστοιχιῶν. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ὁ ἀρχιτέκτων εἶχε συλλάβει καὶ εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐφαρμόζῃ σχέδιον βασιλικῆς χωριζομένης ἐσωτερικῶς διὰ κιονοστοιχιῶν ἄνευ στυλοβατῶν καὶ ὅτι ὑπεχρεώθη νὰ τροποποιήσῃ, ὡς πρὸς τὴν μορφήν τῶν διαχωρισμάτων, τὸ ἀρχικὸν σχέδιόν του, ἴσως διότι ἐν τῷ μεταξὺ δὲν τοῦ ἐπρομήθευσαν κίονας. Τὸ οἰκόδομημα ἦτο ξυλόστεγον.

Πρὸ τῆς ἀψίδος ἐκτείνεται καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους ὁ χώρος τοῦ βήματος εἰς σχῆμα ἀνεστραμμένου πεῖ (□)· φθάνει μέχρι τοῦ ζεύ-

1 Πρβλ. σ. 179.

γους τῶν κιόνων τῶν ἐκατέρωθεν διαχωρισμάτων (πίν. 145α). Ὑψηλότερον κατὰ ± 0.20 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ μεσαίου κλίτους τὸ βῆμα περιεκλείετο κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς ὑπὸ φράγματος, τοῦ ὁποῦ οὗ στυλοβάτης, ἀποτελούμενος ἐκ πωρίνων δόμων, εὐρέθη κατὰ χώραν. Οἱ δόμοι του, πλάτους 0.28 μ., ἐδράζονται ἐπὶ ἰσχυροῦ θεμελίου ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου, εἰλημμένου ἐξ ἀρχαίου οἰκοδομήματος, συνδέονται δὲ μεταξὺ των διὰ σιδηρῶν συνδετήρων, συγκρατούμενων διὰ μολυβδεγχύσεως. Ὑψοῦται τὸ βῆμα κατὰ 0.34 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ κατὰ 0.10 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ βήματος, κατὰ μῆκος δὲ τῆς ἄνω ἐπιφανείας του ἔχει ἐγκοπὴν πλάτους 0.06 μ. πρὸς ἔνθεσιν τοῦ κάτω μέρους θωρακίων (πίν. 144γ, 145α καὶ 146β). Ἄλλοτε ἦτο ἐξωτερικῶς ἐπενδεδυμένος διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Τὸ βῆμα ἦτο προσιτὸν μόνον ἀπὸ Δ., διὰ πυλίδος ἀνοιγομένης κατὰ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ φράγματός του, ἀλλ' εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ὁ στυλοβάτης εὐρέθη εἰς ἔκτασιν ± 1.20 μ. κατεστραμμένος ἀνηλεῶς· κατεστράφη κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν μετ' ἰδεοληψίας ἀναζήτησιν τοῦ «ἱεροῦ τῶν Ναϊάδων» (!). Πάντως ἀριστερὰ διεσώθη μέρος τετραπλεύρου ἐγκοπῆς πλάτους ± 0.15 μ., ἐντὸς τῆς ὁποίας ἄλλοτε ἦτο ἐμπεπηγμένος ὁ βόρειος πεσσίσκος τῆς πυλίδος (ὥραίᾳς πύλης).

Ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς ἀψίδος εὐρέθη διασωζομένη ἡ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ κρηπιδώματος τῆς ἀγίας τραπέζης¹, ἀνατολικῶς δὲ αὐτοῦ καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τοῦ χώρου ἤλθον εἰς φῶς κατὰ χώραν αἱ δύο ἀνατολικαί, ἀνίσων δὲ διαστάσεων βάσεις τοῦ κιβωρίου τῆς (τῆς βορείας βάσεως ἡ πλίνθος 0.27×0.27 ἡ διάμ. ± 0.21 μ., τῆς νοτίας βάσεως ἡ διάμ. ± 0.19 μ., ἡ πλίνθος δὲν φαίνεται)· μόλις προέχουν τῆς ἐπιφανείας τῶν ψηφιδωτῶν, βυθισμέναι ἐντὸς τοῦ κονιάματος τῆς στρώσεως (πίν. 146β). Αἱ δυτικαὶ βάσεις εἶχον ἀφαιρεθῇ· ἐπεσημάνθησαν μόνον αἱ θέσεις των.

Δυτικῶς τοῦ βήματος, εἰς ἀπόστασιν 1.85 μ. ἀπὸ τοῦ φράγματός του, ἀπεκαλύφθη παρὰ τὸν βόρειον διαχωριστικὸν τοῖχον ὁ ἄμβων. Ἐχει τὸ κύριον σῶμα ὀκταγωνικὸν καὶ ἀνὰ μίαν κλίμακα πρὸς Α. καὶ Δ. (πίν. 145γ), εἶναι δὲ ὀλόκληρος κτιστός, ἐπὶ τοῦ ὀκταγωνικοῦ του δὲ σώματος ἔφερε πώρινον ὀκταγωνικὸν ἐξώστην (πάτωμα)—εὐρέθη ἀνεστραμμένος ἐκεῖ που πλησίον· ἐπὶ τοῦ τελευταίου ἔβαιναν ἀρχικῶς κατὰ τὴν πρὸς Ν. καὶ Β. περίμετρον ἀνὰ ἓν ἐσωτερικῶς καμπύλον καὶ ἐξωτερικῶς τρίπλευρον θωράκιον, τὰ κτιστὰ δὲ μέρη του ἔφερον ἐπένδυσιν ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν. Τοῦ ὀκταγωνικοῦ σώματος τοῦ ἄμβωνος τὸ πλάτος μετρεῖ ± 0.85 μ., τὸ ὀλικόν του δὲ μῆκος φθάνει τὰ ± 3.50 μ.

1 Τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ κρηπιδώματος κατεστράφη κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἔρευναν τοῦ χώρου.

Ἡ βασιλικὴ τῶν Φιλιατρῶν ἦτο, ὡς ἐλέχθη, ξυλόστεγος, ἀκολουθοῦσα εἰς τοῦτο τὴν παράδοσιν τῶν βασιλικῶν ἐλληνιστικοῦ τύπου· ἀπομακρύνεται ὁμως ἀπὸ τούτων ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, διότι ἀπὸ χώρου «ἀνοικτοῦ», ἐνιαίου, ὡς ὁ χῶρος τῶν βασιλικῶν, τῶν ὁποίων τὰ χωρίσματα ἀποτελοῦνται ἐκ τοξοστοιχιῶν ἐπὶ κιόνων, ἔχει μετατραπῇ, διὰ τῆς χρησιμοποιοῦσας τοίχων ὡς χωρισμάτων, εἰς χῶρον περικλειστον (*cloisonné*), πολλαπλοῦν. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἡ κατὰ τοιοῦτον τρόπον μετατροπὴ τῆς ποιότητος τῆς μορφῆς ὀφείλεται εἰς ἀλλαγὴν τοῦ καλλιτεχνικοῦ αἰσθητηρίου ἢ εἰς ἑλλειψιν ἐπαρκoῦς μαρμαρίνου ὑλικοῦ. Πάντως δὲν συνετελέσθη χωρὶς αἰσθητικὴν ἐπεξεργασίαν. Εἰς τὴν βασικὴν σύνθεσιν τῶν χώρων τῆς βασιλικῆς διαφαίνεται διάθεσις πρὸς ἐπιδίωξιν συμμετρίας, καθὼς ἐν πρώτοις τὰ πλάγια κλίτη, ἀνίσου πλάτους μεταξὺ των, συντίθενται συμμετρικῶς ἀνὰ δύο κατ' ἀντίστοιχα ζεύγη — τὰ πρὸς τὰ ἔσω πλάτους $+2.90$, τὰ πρὸς τὰ ἔξω πλάτους $+3.50$ (τὸ ἀκραιὸν βόρειον) καὶ $+3.20$ μ. (τὸ ἀκραιὸν νότιον) — ἐκατέρωθεν τοῦ μεσαίου κλίτους. Παρατηροῦμεν περαιτέρω ὅτι ἡ σύνθεσις τῶν ὀρίων τῶν ἐπὶ μέρους χώρων διαπνέεται ὑπὸ κινήσεως καὶ ρυθμοῦ. Αἰσθητὸς εἶναι οὗτος εἰς τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ μεσαίου κλίτους διαχωρίσματα, ὅπου ἡ ἐναλλαγὴ τῶν κενῶν τμημάτων πρὸς τὰ πλήρη δύναται, κατὰ τὴν ἀπὸ Α. πρὸς Δ. φοράν, νὰ διατυπωθῇ εἰς σχέσεις ἀπολύτων ἀριθμῶν ὑπὸ τὸν τύπον: $[(-1) + (-1)] + 2 + (-2) + 2 + (-1)$ ¹. Ἡ ἀριθμητικὴ αὕτη σχέσις ἡ διέπουσα τὴν ἐν λόγῳ κατὰ παράταξιν «δομὴν» ὀπτικῶν ἀξιῶν πιστεύω ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπεξεργασίας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀντιστοίχου πρὸς τὴν βούλησιν τὴν διέπουσαν τὴν ρυθμικὴν δομὴν τῶν ἀκουστικῶν ἀξιῶν τῶν οἰκῶν π.χ. τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου (ὑπὸ τὸν τύπον: $\alpha + \beta + \alpha + \beta + \alpha + \beta$ κλπ.), ἀλλὰ καὶ τῶν ὕμνων ἐκείνων εἰδικώτερον, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦνται ἐκ προοιμίου (τοῦ κοντακίου), τροπαρίων (τῶν οἰκῶν) καὶ ἐπιλόγου². Πλησιεστέρα ἀκόμη ἀντιστοιχία παρατηρεῖται πρὸς τὴν ρυθμικὴν δομὴν συντόμων τινῶν ᾠδῶν μεταγενεστέρων ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων—τοῦ Τριωδίου—ἀποτελουμένων συνήθως ἐκ προοιμίου (τοῦ εἰρμού), δύο μέχρι τεσσάρων ἢ καὶ περισσοτέρων τροπαρίων καὶ ἐπιλόγου (τοῦ Θεοτοκίου)³, ὡς ἐὰν νὰ προαγγέλλεται ἡ τελευ-

1 Τὰ ἀπομένοντα κλάσματα τῶν ἀριθμῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζονται αἱ τιμαὶ τῶν μεγεθῶν τῶν ἀποτελούντων τὰς ὀπτικὰς ἀξίας τῶν συνθετικῶν στοιχείων τῶν διαχωρισμάτων—τῶν πλήρων καὶ τῶν κενῶν ἐναλλάξ,—εἶναι ἀσήμαντα· τὸ μεγαλύτερον φθάνει τὰ $16/100$ τῆς μονάδος. Ἐπομένως δὲν ἀλλοιώνουν τὸν βασικὸν χαρακτήρα τῶν σχέσεων, ὡς αὗται ἐκφράζονται διὰ τῶν ἀπεστρογγυλευμένων ἀριθμῶν.

2 Πρβλ. π.χ. κοντάκια τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ: Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, Ὑμνοι, Α' Ἀθῆναι 1952 κ.ἐ. Ρ. ΜΑΑΣ-Γ. Α. ΤΡΥΠΑΝΙΣ, *Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica genuina*, Oxford 1963.

3 Πρβλ. προχείρως ᾠδὰς Κυριακῆς Ἀσώτου (Τριώδιον, Βενετία 1891, σ. 8 κ.ἐ.), Ἀπόκρεω (αὐτ. 23 κ.ἐ.), Τυρινῆς (αὐτ. 59 κ.ἐ.), Ἀκαθίστου (σ. 283 κ.ἐ.) κ.ἐ.

ταῖα αὕτη ποιητικὴ καὶ μελωδικὴ μορφή εἰς τὴν ρυθμικὴν σύνθεσιν τῶν ὁρίων τῶν χώρων τῆς ἀνασκαπτομένης βασιλικῆς. Ἀλλ' ἡ σύμπτωσις αὕτη ρυθμικῶν διαθέσεων ἐκ τῶν ἐπισημαινομένων τόσον εἰς τὰς βλεπομένας (ἀρχιτεκτονικάς) ὅσον καὶ εἰς τὰς ἀκουόμενας (μελωδικάς) καλλιτεχνικάς μορφὰς δὲν πρέπει βέβαια νὰ νοηθῇ ὅτι σημαίνει ἀναγκαιῶς χρονικὴν ἢ ἄλλην συνάρτησίν των· εἶναι ἁπλῶς ἐνδεικτικὴ διὰ τὴν ἐπαίσθησιν τῆς παρουσίας ρυθμοῦ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν σύνθεσιν τῆς βασιλικῆς τῶν Φιλιατρῶν, ἐνδεικτικὴ ἐκφράσεων ρυθμικῆς διαθέσεως διαχύτου. Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ἀκόμη ὅτι ἡ προκειμένη κατὰ παράταξιν σύνθεσις συνυφαίνεται — διὰ τῆς συνθέσεως τῶν πλαγίων κλιτῶν κατὰ ζεύγη ἀντίρροπα ἐκατέρωθεν τοῦ μεσαίου (βλ. ἀνωτ. σ. 182) — πρὸς σύνθεσιν καθ' ὑπόταξιν.

Οἱ χαρακτῆρες τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς τῶν Φιλιατρῶν — σύνθεσις ἀντιθέσεων — ἀντανακλοῦν ἐσωτερικὸν κόσμον μεταβατικῆς ψυχικῆς συνθέσεως. Τὸ κρίσιμον δὲ χαρακτηριστικὸν τῆς μορφῆς τοῦ ἁσυνήθους, χρονολογικῶς δὲ ἀναμφισβητήτως παλαιοχριστιανικοῦ εἰσέτι χώρου τούτου — καὶ τὸ πλεόν ἐνδιαφέρον — εἶναι τὸ περικλείστον, ἐπεὶ διὰ τούτου ἀποκαθίσταται μορφολογικὴ συγγένεια πρὸς τύπους τῆς μεσαιωνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς¹. Ἡ βασιλικὴ τῶν Φιλιατρῶν προσφέρει οὕτω χρήσιμον παράδειγμα διὰ νὰ τεθῇ ἐπὶ ὀρθῆς βάσεως τὸ ζήτημα περὶ τῆς προελεύσεως τῶν περικλείστων μορφῶν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μεσαιωνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς· ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δὲ αὐτῆς τὸ μνημεῖον τοῦτο παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, εἶναι δὲ χρήσιμον ν' ἀνασκαφῇ συστηματικῶς καὶ νὰ μελετηθῇ πληρέστερον.

β'. Τοῖχοδομίαι - δάπεδα - μαρμάρινα μέλη : Οἱ τοῖχοι τῆς βασιλικῆς — τὰ διασωθέντα μέρη — εἶναι ἐκτισμένοι δι' ἀργολιθοδομῆς. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐδῶ ὅτι ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς οἱ ἄρμοι των κρύπτονται ὑπὸ ἄφθονον κονίαμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου παρατηροῦνται πυκνὰ διακοσμητικὰ μυστήρια ἐκ διπλῶν γραμμῶν, τριγωνικῶν τύπων καὶ μικρῶν κύκλων (πίν. 145β).

Τὸ μεσαῖον κλίτος ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν σχιστολιθικῶν μαύρων καὶ ὑπολευκῶν πρὸς τὸ ὑποπράσινον, ἀλλὰ μικρῶν καὶ εὐτελοῦς ποιότητος· μεταξὺ τούτων παρεντίθενται καὶ ἐλάχισται πορφυραῖ. Ὀλίγαι μόνον διεσώθησαν κατὰ χώραν. Ἡ ἐκ τοῦ δαπέδου ἐν γένει ἐντύπωσις εἶναι ἐντύπωσις πενιχρότης, συγκρινομένη πρὸς ἐκείνην ἐκ τῶν πολυτελῶν καὶ πολυδαπάνων μαρμαροστρώτων δαπέδων ἄλλων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Τὰ πλάγια κλίτη φαίνεται ὅτι παρέμειναν ἄστρωτα.

¹ Διεπραγματεύθη τελευταίως τὸ θέμα ὁ I. BALTRUSAITIS, *L'église cloisonnée en Orient et en Occident*, Paris 1941, ἀλλ' εἰς τὴν ἐρμηνείαν του ἠκολούθησεν οὗτος μέθοδον μορφοκρατικὴν.

Τὸ βῆμα ἔφερεν, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, ψηφιδωτὸν δάπεδον. Τοῦτο εἶναι συντεθειμένον κυρίως ἐκ τριῶν διαχώρων: ἑνὸς ἐπιμήκους, διατεταγμένου κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ χώρου, καὶ ἄλλων δύο εἰς σχῆμα τμημάτων κύκλου, διατεταγμένων ἑκατέρωθεν τοῦ πρώτου καὶ ἐκτεινομένων μέχρι τῆς περιφερείας τῆς ἀψίδος. Τὰ διάχωρα πλαισιοῦνται ὑπὸ ταινίας συνισταμένης ἐκ σειρᾶς ρόμβων, οἱ ὁποῖοι ἀναλύονται εἰς τρίγωνα ἐναλλάξ λευκὰ καὶ ἐρυθρά. Τὸ πρῶτον ἐκ τῶν διαχώρων κατεστράφη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἀνεύθυνον ἔρευναν, διεσώθησαν δὲ μόνον κατὰ τὰς ἑκατέρωθεν πλευράς του ἀνὰ μίαν ἑλικες κισσοῦ ἐκ μαύρων ψηφίδων ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους· μεταξὺ τῶν φύλλων παρεντίθενται τρίρραγες βότρυες διὰ μαύρων καὶ ἐρυθρῶν ψηφίδων (πίν. 150α, ἀριστερά).

Τὰ ἄλλα δύο διάχωρα συνίστανται ἐκ γεωμετρικῶν σχεδίων κατὰ ἐνότητος μὴ διαχωριζομένας: ἓκ τετραγώνων ἀναλυομένων εἰς τρίγωνα ἢ συντιθεμένων εἰς σταυρούς, ἐκ κύκλων περικλειόντων ἀντιρόπους πέλτας καὶ ἐκ συμπλεκομένων ὀκταγώνων ἀναλυομένων εἰς ἐξάγωνα καὶ τετράγωνα πληρούμενα διὰ σταυρῶν. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατασπείρονται ἐνίοτε μικροὶ ἀστερίσκοι καὶ σταυροὶ ἐκ μιᾶς καὶ δύο σειρῶν ψηφίδων. Τὸ ἔδαφος εἶναι πάντοτε λευκόν. Εἰς τὰ σχέδια χρησιμοποιοῦνται ψηφίδες μαῦραι (πρὸς δῆλωσιν γραμμῶν) καὶ ἐρυθραὶ (πρὸς πλήρωσιν ἐπιφανειῶν). Διὰ γραμμῶν — μαύρων ψηφίδων — ὑποσημαίνεται ἰδίως ἡ παρουσία καὶ δευτέρου διακοσμητικοῦ ἱκρίου, συμπλεκομένου εἰς ἐνιαίαν σύνθεσιν μετὰ τοῦ κυρίου. Ἐνίοτε συμπλέκεται καὶ τρίτον ἱκρίον, συνιστάμενον ἐκ ρυθμικῶς διατεταγμένων — π.χ. εἰς τὸ κέντρον ἀνὰ δεύτερον σταυρὸν — ἐπιφανειῶν ποικιλοχρόων (ἐκ λευκῶν ψηφίδων μετὰ παρενθέτων ψηφίδων ἄλλων χρωμάτων). Πάντως κυριαρχοῦσα χρωματικὴ ἐντύπωσις ἐκ τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶναι ἡ τοῦ λευκοῦ καὶ τοῦ ἐρυθροῦ. Αἱ ψηφίδες εἶναι μαρμάριναι (αἱ λευκαὶ καὶ αἱ μαῦραι), ἐκ πηλοῦ λεπτοκόκκου (αἱ ἐρυθραὶ) καὶ ὑάλιναι (αἱ παρένθετοι εἰς τὰς ποικιλοχρόους ἐπιφανείας).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε κίονας τινὰς καὶ τεμάχια κίωνων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ σχετικῶς παχέα (ἐνὸς ἢ διάμετρος μετρεῖ ± 0.365 μ.) δύνανται νὰ προέρχωνται ἐκ τῶν δύο παρὰ τὸ βῆμα διλόβων ἀνοιγμάτων (βλ. ἀνωτ. σ. 179). Τρεῖς ὀλόκληροι κίονες, εὐρεθέντες εἰς τὸν χώρον τοῦ ὑποτιθεμένου νάρθηκος, δὲν δύνανται πρὸς τὸ παρὸν — ὡς ἤδη παρατηρήθη — νὰ ταυτισθοῦν μετ' ἀσφαλείας (βλ. ἀνωτ. σ. 178). Δύο τεμάχια κίονος ἐκ μαρμαροῦ πιθανῶς φρυγίου — λευκοῦ μετὰ φλεβῶν κρεατοχρόων — (διάμ. 0.135 - 0.149 μ.) φαίνεται νὰ προέρχωνται εἴτε ἐκ τῶν κίωνων τοῦ κιβωρίου τῆς ἀγίας τραπέζης εἴτε ἐκ τῶν κίωνων τῆς ὥραιας πύλης. Ἐκ τῶν πεσσίσκων τοῦ τέμπλου ἦλθεν εἰς φῶς μόνον ἓν «μῆλον» (λαβή).

Κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἔρευναν τοῦ μνημείου εἶχεν ἔλθει εἰς φῶς μαρμαρινὸς τοιχοβάτης παραστάδος (μῆκ. 0.62, πλ. 0.35, πάχ. 0.17) εἰλημμένος ἐξ ἀρχαίου οἰκοδομήματος ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 147β): φαίνεται νὰ εἴχε χρησι-

μοποιηθῇ εἰς τὴν βασιλικὴν ὡς ἐπὶ κρνον παραστάδος. Ὅμοίως ἐξ ἀρχαίου κτηρίου — πιθανῶς ὀψίμων ρωμαϊκῶν χρόνων — προέρχεται τεμάχιον μαρμάρου (ἐπικράνου;) (μῆκ. 0.26 μ. πλ. 0.23, πᾶχ. 0.07 μ., κάτω ἐλλίπες), κοσμουμένου κατὰ τὴν μίαν τῶν στενῶν ὀψεων διὰ κυματίου μετ' ὧν καὶ λογχῶν· εὐρέθῃ δυτικῶς τοῦ βήματος, λόγῳ ὅμως τῶν μικρῶν διαστάσεών του δὲν φαίνεται νὰ ἦσκει ἀρχιτεκτονικὴν λειτουργίαν εἰς τὴν ἀνασκαπτομένην βασιλικήν.

Ἐκ τῶν ἄλλων μαρμαρίνων μελῶν τῆς βασιλικῆς ἐνδιαφέροντα εἶναι τεμάχια διατρήτων θωρακίων, ὁ τύπος τῶν ὁποίων δύναται ν' ἀποκατασταθῇ ἐν μέρει: Ἐκ διπλῆς δηλαδὴ ταινίας ἐσχηματίζοντο συμπλεκόμενοι κύκλοι — σφηρικοὶ τροχοί —, ἐκ τῶν ὁποίων δύο, μεγάλοι, ἦσαν διατεταγμένοι, ὁμοκέντρως, ὡς νὰ ἀπετέλουν τὰ ἐκατέρωθεν πλαίσια εὐρείας στεφάνης, ἐν ᾧ τέσσαρες μικρότεροι ἦσαν διατεταγμένοι ἐντὸς τῆς στεφάνης διαγωνίως κατὰ τὸν τύπον τοῦ θέματος τῶν «πέντε ἄρτων», τὸ ὅλον δ' ἐνεγράφετο σύμπλεγμα ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου (πίν. 147α.γ). Ὁ μεσαῖος κύκλος ἐπληροῦτο, ὡς φαίνεται, διὰ διατρήτου ρόδακος (πίν. 147γ, κάτω εἰς τὸ μέσον). οἱ διαγώνιοι κύκλοι ἐπληροῦντο ἕκαστος διὰ διατρήτου σταυροῦ, τὰ μεταξὺ δὲ τῶν κύκλων τούτων ἀπομένοντα πλήρη ἐδάφη κατελαμβάνοντο ἕκαστον εἴτε ὑπὸ πολυπετάλου ἄνθους, ἀπλουμένου ἐλευθέρως εἰς ὅλην τὴν διαθέσιμον ἐπιφάνειαν εἴτε ὑπὸ δέσμης ἐκ τριῶν ἀνθεμίων (πίν. 147γ, ἄνω δεξιὰ). Εἰς τὰς γωνίας παρενετίθετο διάτρητον κόσμημα. Τὸ πλαίσιον τέλος ἐκοσμεῖτο ἄλλοτε διὰ κυματοειδοῦς ἔλικος (πίν. 147δ, ἄνω) καὶ ἄλλοτε διὰ πλέγματος ἐκ διπλῶν ταινιῶν (πίν. 147δ, κάτω) ἀναγλύφων. Ὅμοίου τύπου ἦσαν καὶ τὰ θωράκια τοῦ ἄμβωνος, ἐκ τῶν ὁποίων ὅμως μόνον μικρὰ τεμάχια ἦλθον εἰς φῶς. Ἡ τέχνη τῶν θωρακίων τούτων ἐνθυμίζει ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ τὴν τέχνην γλυπτῶν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Κηρύκου τῆς Δήλου¹, φαίνεται δὲ νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὴν ἀνασκαπτομένην βασιλικὴν κομισθέντα ἔτοιμα — πλήρως ἐπεξεργασμένα — ἐξ ἐργαστηρίου μὴ τοπικοῦ, πιθανῶς ἀττικοῦ².

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μορφή τῆς ἔλικος — βλαστὸς βαθείως κολπούμενος μετὰ βαθέως ἐπίσης κυρτουμένων ἀντιρρόπων σαρκωδῶν ἡμιφύλλων ἀνθεμιοειδοῦς ἀκάνθου (πίν. 147δ, ἄνω), ὅπου τὸ θέμα διαγράφεται διὰ βαθειῶν διεδρικῶν χαρχῶν ἀπλουμένων ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ ἔδαφος ἐπιπέδου· ἔδαφος καὶ θέμα φαίνονται ἐδῶ ὡς παραπληρωματικὰ στοιχεῖα ἐνιαίας συνθε-

1 BCH 60, 1936, 79 κ.ε. εἰκ. 9 - 12, Α. ORLANDOS· πρβλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Εὐλόστ. παλαιοχρ. βασιλική, Β', εἰκ. 520. Ὁ κυματοειδὴς βλαστός, πίν. 147δ ἄνω, ἐνθυμίζει παρόμοιον θέμα ἐπὶ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῆς Μεσαριᾶς τῆς Κῶ (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βασιλική, Β', εἰκ. 509).

[2 Πρβλ. παραδείγματα γλυπτῶν ἐν Μάνῃ κλπ. προερχόμενα πιθανώτατα ἐξ ἀττικοῦ ἐργαστηρίου (Ἀρχ. Δελτ. 16, 1960, Χρονικά 98-99 (Δ. ΠΑΛΛΑΣ). Πρβλ. καὶ κατωτ. σ. 186,

α. Τομή εις τὴν περιοχὴν τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀπὸ Β.

β. Τμῆμα καταπεσόντος τόξου.

γ. Κατὰ χώραν βάσεις τοῦ διλόβου ἀνοίγματος (ἀπὸ Δ.).

α. Ἀποψις τοῦ βήματος (ἀπὸ Ν.).

β. Διακοσμητικὰ μυστήρια ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ὀψέως τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος.

γ. Ἀποψις τοῦ ἁμβωνος (ἀπὸ ΝΑ.).

α. Πίθιι κατὰ χώραν ἐντὸς διαμερίσματος νοτίως τοῦ βήματος (ἀπὸ Α.).

β. Ἀποψὶς τοῦ βήματος μετὰ τῆς θέσεως τῆς ἁγίας τραπέζης. Ἄνω ἀριστερὰ ὁ ἄμβων (ἀπὸ ΝΑ.).

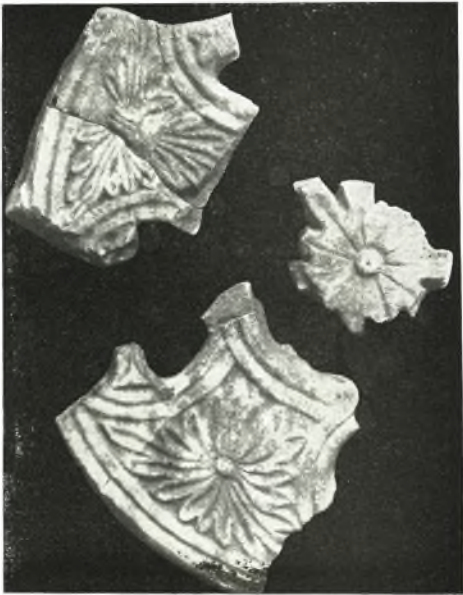
β. Ἀρχαῖος τοιχοβάτης.

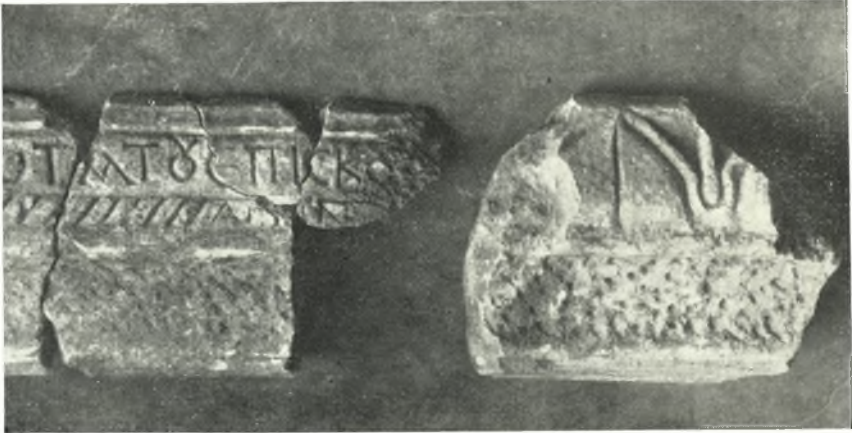
δ. Τεμάχια παλαιῶν θωρακίων.

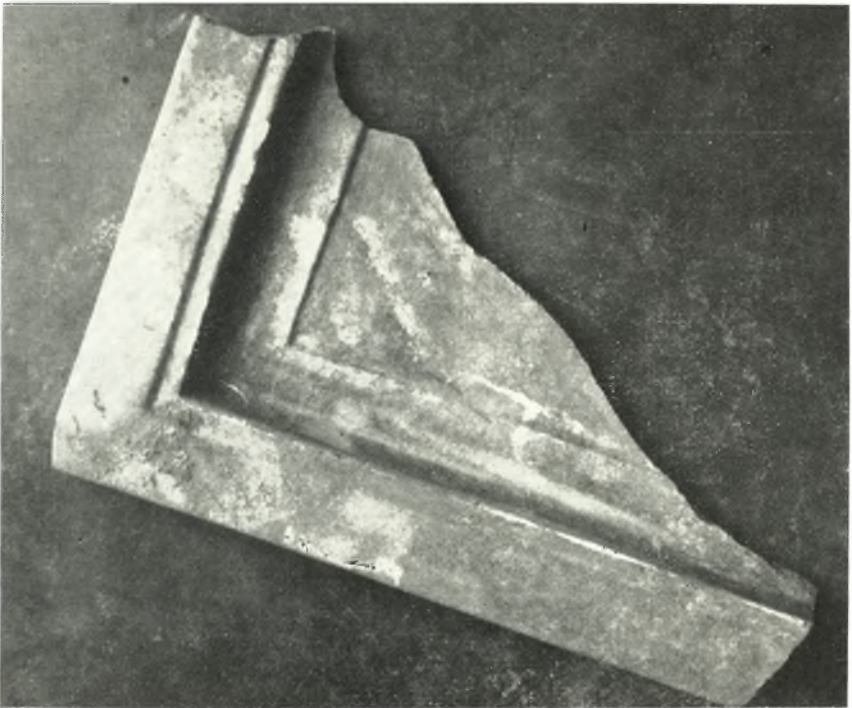
α. Τεμάχιον διατήρητου θωρακίου.

γ. Τεμάχια διατήρητων θωρακίων.

α. Τεμάχια στέψεων θωρακίων.

β. Τεμάχιον ἐκ τῆς ἄνω πλακὸς τῆς ἁγίας τραπέζης.

α. Μεταγενέστερος τοῖχος κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν τοῦ τέμπλου (ἀπὸ Ν).
Δεξιὰ ὁ τοῖχος τῆς ἐκκλησίας τῆς δευτέρας περιόδου.

β. Ὑρεῖπια ἐκκλησίας τρίτης περιόδου (ἀπὸ ΒΔ.).

γ. Ὑρεῖπια ἐκκλησίας τρίτης περιόδου (ἀπὸ ΝΔ.).

α. Ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ βήματος.

β. Μεταγενέστερον τοιχάριον, παρὰ τὸ ὅποῖον εὗρέθη ὁ θησαυρὸς νομισμάτων (ἀπὸ ΝΑ.).